

zidentem Spojených států. Nijak se tím sice netajil, ale skutečnost, že by pravicový republikán, antikomunista a militarista v křesle šéfa americké exekutivy mohl být zároveň protijaderným aktivistou, se vzpírala tolika zažitým stereotypům, že si jen málokdo povšiml Reaganových opakovaných slibů, které dal ve svém projevu o „říši zla“, že „zachováme Ameriku svobodnou a silnou, zatímco vyjednáme skutečné a ověřitelné snížení nukleárních arzenálů ve světě a jednoho dne, s Boží pomocí, jejich úplné odstranění“.⁷⁰

Reagan bral SDI opravdu vážně, nebyla pro něj postradatelnou položkou určenou pro výměnný obchod, které se lze při budoucích vyjednáváním vzdát. To mu ovšem nebránilo, aby ji nevyužil také k blufování. Spojené státy budou na dokončení vývoje protiraketového obranného systému potřebovat ještě roky, dokonce desetiletí, ale Reagan svou řečí přesvědčil sovětské vůdce propadající stále větší panice, že zavedení SDI je už za dveřmi. Dospěli k závěru, vzpomíná Dobrynin, „že obrovský technický potenciál USA zase jednou triumfoval, a Reaganovo prohlášení brali jako reálnou hrozbu“.⁷¹ Svou zemi vyčerpali úsilím o udržení arzenálu útočných nukleárních zbraní na stejné úrovni jako druhá strana, a teď najednou stáli před dalším kolem závodů ve zbrojení, které vyžadovalo dovednosti, v jejichž ovládnutí nemohli ani doufat. A Američané se přitom, jak se zdálo, dokonce ani nezapotili.

Reakce v Kremlu už hraničila s hysterií. Andropov, stále ještě hlava KGB, se dopracoval až k názoru, že nová vláda ve Washingtonu možná plánuje překvapivý útok proti Sovětskému svazu. „Reagan je nevypočitatelný,“ varoval. „Dá se od něj očekávat naprosto všechno.“⁷² Následovala dvouletá pohotovost pro zpravodajské služby, jejichž agenti po celém světě hledali důkazy, že takové přípravy už probíhají.⁷³ Napětí bylo tak velké, že když se 1. září 1983 jihokorejský dopravní letoun náhodně odchytil ze své trasy a omylem se ocitl v sovětské vzdušném prostoru nad Sachalinem, vojenské orgány v Moskvě měly za to, že došlo k nejhoršímu, a nařídily jeho sestřelení. Zahynulo 269 civilistů, mezi nimi 63 Američanů. Andropov, který nebyl ochoten přiznat chybu, trval na tom, že incident byl „promyšlenou provokací, kterou zorganizovaly americké tajné služby“.⁷⁴

Pak se stalo něco ještě děsivějšího, aniž by si veřejnost měla šanci čehokoli všimnout. Američané se svými spojenci v NATO po léta pořádali podzimní vojenská cvičení, jenomže při manévrech, které se konaly v listopadu 1983 – pod označením „Able Archer 83“ (Znameníť lukostřelec) –, bylo naplánováno zapojení vyšší velitelské úrovně než obvykle. Sovětské zpravodajské služby tyto manévry pozorně sledovaly a na základě jejich hlášení And-

ropov se svými prominentními poradci dospěl k unáhlenému závěru, že hrozí okamžitý nukleární útok. Byla to pravděpodobně nejnebezpečnější chvíle od dob kubánské krize, a přitom ve Washingtonu o tom nikdo neměl ani tušení, dokud jeden špion ve významném postavení na londýnské rezidentuře KGB nezalarmoval britské zpravodajce, kteří tuto informaci předali Američanům.⁷⁵

To nepochybně upoutalo Reaganovu pozornost. Prezident, kterému už dlouhý čas působilo starosti nebezpečí nukleární války, dal okamžitě podnět k řadě tichých kontaktů se sovětskými představiteli – z větší části bez odezvy – s cílem zmírnit napětí. Krize okolo „Znameníťho lukostřelce“ ho přesvědčila, že by měl na Rusy pořádně zatlačit, a že tedy nadešel čas pro další projev. Pronesl ho 16. ledna 1984. Osudový Orwellův rok začínal, ale Velkého bratra nebylo nikde vidět. Místo toho Reagan navrhl – několika větami, jaké mohl napsat jedině on sám – vložit sovětsko-americké vztahy do povolání a spolehlivých rukou Jima a Sally s Ivanem a Aňou. Jeden z členů prezidentova štábu, vyvedený z míry tímto rukou psaným dodatkem k připravenému textu, zvolal poněkud příliš hlasitě: „Kdo napsal tuhle sračku?“⁷⁶

Načasování se starému herci zase jednou dokonale povedlo. Andropov o měsíc později zemřel a jeho nástupcem se stal Konstantin Černěnko, aparátčický zombie oslabený stářím natolik, že už nebyl schopen posoudit zpravodajská hlášení, ať už poplašná nebo jiná. Sovětský ministr zahraničí Gromyko, kterému se nepodařilo zabránit rozmístění raket NATO, brzy neochotně souhlasil s obnovením jednání o kontrole zbrojení. Reagan mezitím vedl kampaň za své znovuzvolení jako jestřáb a holubice zároveň. V listopadu porazil svého demokratického soupeře Waltera Mondalea. A když v březnu 1985 Černěnko ve svých čtyřiasedmdesáti letech zemřel, působilo to jako snad až příliš doslovné potvrzení Reaganových proctví o „posledních stránkách“ a „smetišti“ dějin. Prezident, sám tou dobou také čtyřiasedmdesátiletý, měl pohotově další repliku: „Kdo ode mne může čekat, že se někdy sejdou s Rusy, když mi pořád umírají?“

VII.

„TAKHLE UŽ DÁL NEMŮŽEME ŽÍT,“ řekl podle vlastní vzpomínky Michail Gorbačov své ženě Raise večer před tím, než ho politbyro jmenovalo generálním tajemníkem Komunistické strany SSSR po Černěnkovi.⁷⁸ Bylo to až příliš jasné, a to nejen Gorbačovovi, je muž bylo padesát čtyři let, ale dokonce i dosud žijícím starcům,

kteří ho zvolili. Kreml už není možné dál řídit jako domov pro přestárlé. Od Stalinových dob se na vrchol sovětské hierarchie nedostal někdo tak mladý. A teprve podruhé – po Leninovi – se tam objevuje člověk s univerzitním vzděláním. A vůbec nikdy nebyl žádný sovětský vůdce tak otevřený v přístupu k nedostatkům vlastní země a schopný tak upřímně přiznat selhání marxisticko-leninské ideologie.

Gorbačov nevystudoval herectví, nýbrž práva, ale pro nasazení vlastní osobnosti měl přinejmenším stejný smysl jako Reagan. Viceprezident Bush, který zastupoval Spojené státy na Černěnkově pohřbu, hlásil domů, že Gorbačov „má odzbrojující úsměv, vřelý pohled a podmanivý způsob jasně předložit nepřijemné téma a pak se od něj rychle odpoutat, aby nastolil se svými partnery v rozhovoru opravdovou komunikaci“. Ministr zahraničí George Schultz, který byl v Moskvě také, ho popsal jako „naprosto odlišného ode všech sovětských představitelů, s kterými jsem se kdy setkal“. Sám Reagan, který se s Gorbačovem poznal v listopadu 1985 na ženevském summitu, shledal „vřelost v jeho tváři a chování, a nikoli ledové způsoby hraničící s nenávislným chováním, které jsem vídal u většiny ostatních vysokých sovětských představitelů, s nimiž jsem se do té doby setkal“.⁷⁹

Poprvé od počátku studené války měl Sovětský svaz vládce, který nepůsobil zlověstně, nudně, nepřístupně, senilně – nebo nebezpečně. Gorbačov je „inteligentní, vzdělaný, dynamický, čestný, má nápady a představitel“, poznamenal si v osobním deníku jeden z jeho nejbližších spolupracovníků Anatolij Čerňajev. „Mýty a tabu [včetně ideologických] pro něj nic neznamenaly. Všechny je dokázal zbavit kouzla.“ Když mu počátkem roku 1987 jeden sovětský občan gratuloval k tomu, že odstranil režim „sfing s kamennými obličejí“, Gorbačov jeho dopis hrdě zveřejnil.⁸⁰

Čím však tyto mýty, tabu a sfingy nahradit, bylo už méně jasné. Gorbačov chápal, že Sovětský svaz už nemůže dál pokračovat po staré cestě, ale na rozdíl od Jana Pavla II., Tenga, Thatcherové, Reagana a Wałęsy nevěděl, kudy by nová cesta měla vést. Byl energický, rozhodný a současně ve vleku událostí. Vložil mimořádnou energii do rozbití statu quo, aniž by jasně určil, jak střepiny nově poskládat. V konečném důsledku připustil, aby jeho cíle byly určovány okolnostmi – a často také ucelenějšími představami jeho současníků, kteří viděli dále než on. V tomto ohledu připomínal *Zeliga*, hrdinu stejnojmenného filmu Woodyho Allena, který se dokázal stát účastníkem největších událostí své doby, ale jen tak, že přebíral charakterové rysy, a dokonce i vnější podobu silnějších osobností, s nimiž se setkal.⁸¹

Gorbačovova tvárnost byla nejzřetelnější v jeho jednáních s Reaganem, který už dlouho tvrdil, že se dokáže domluvit s kterýmkoli sovětským vůdcem, pokud někdy bude mít možnost setkat se s ním tváří v tvář. S Brežněvem, Andropovem nebo Černěnkem to možné nebylo, a o to víc Reagan dychtil zkusit to s Gorbačovem. Nový šéf Kremlu přijel do Ženevy naježený nedůvěrou. Prezident se snažil, tvrdil, „využít závodů ve zbrojení... k oslabení Sovětského svazu... Ale my jsme schopni čelit každé výzvě, i když vy si to třeba nemyslíte“. Reagan odpověděl těmito slovy: „My dáváme přednost tomu, posadit se k rozmluvě a zbavit se nukleárních zbraní a s nimi i hrozby války“. SDI to umožní, a Spojené státy se o tuto technologii dokonce podělí se Sovětským svazem. Gorbačov namítal, že Reagan začíná podléhat emocím. SDI je pouze „snem jednoho člověka“. Nato Reagan reagoval otázkou, co „je tak strašného na snaze vyvinout obranu proti nukleární hrozbě“?⁸² Summit skončil bez konkrétního výsledku.

O dva měsíce později ale Gorbačov veřejně navrhl, aby se Spojené státy a Sovětský svaz zavázaly, že zbaví svět nukleárních zbraní do roku 2000. Cynikové v tom viděli snahu prověřit Reaganovu upřímnost, ale Čerňajev zaznamenal hlubší motiv. Gorbačov se podle jeho názoru „skutečně rozhodl ukončit závody ve zbrojení, a nezáleželo na tom jak. Podstupoval tohle ‚riziko‘, protože to z jeho pohledu žádné riziko nebylo – nikdo na nás přece nezaútočí, ani kdybychom odzbrojili úplně.“⁸³ Před pouhými dvěma roky si Andropov myslel, že Reagan je schopen zahájit překvapivý útok. A Gorbačov teď naopak cítil důvěru, že Spojené státy nikdy nic takového neudělají. Reaganův postoj se nezměnil. Neustále sovětské představitele žádal: „Důvěřujte mi.“⁸⁴ A Gorbačov mu po jejich setkání důvěřovat začal.

K nukleární katastrofě přece jen došlo – ne ovšem kvůli válce, ale po explozi reaktoru atomové elektrárny v Černobylu 26. dubna 1986. I tahle událost Gorbačova změnila. Ukázalo se, řekl později, že „náš systém je nemocný... Utajování a ututlávání havárií a jiných špatných zpráv, nezodpovědnost a nedbalost, ledabylá práce, všudypřítomné opilství“. Celá desetiletí, připomínal politbyru, „nám vědci, experti a ministři říkali, že vše je bezpečné... Myslíte si, že se na vás budeme dívat jako bohové. Ale teď jsme skončili fiaskem.“ Teď budou muset přijít *glasnost* (otevřenost) a *perestrojka* (přestavba) uvnitř samotného Sovětského svazu. „Černobyl“, připustil Gorbačov, „přiměl mne a mé kolegy, abychom velice mnoho věcí přehodnotili.“⁸⁵

Příští vrcholná schůzka Reagan–Gorbačov, která se konala v listopadu následujícího roku v Reykjavíku, ukázala, jak daleko už

přehodnocování zašlo. Gorbačov zavrhl dřívější sovětské námitky a přijal Reaganovo „nulové řešení“, které odstraňovalo všechny nukleární rakety středního doletu z Evropy. Šel ještě dál, když navrhl padesátiprocentní snížení počtu sovětských a amerických strategických zbraní, oplátkou za což by Spojené státy měly souhlasit s podpisem smlouvy o protiraketových střelách na příštích deset let a SDI po tu dobu omezit na laboratorní zkoušky. Aby nezůstal pozadu, navrhl Reagan vyřadit během tohoto období postupně všechny mezikontinentální balistické rakety a znovu Sovětům nabídl podílet se na SDI. Gorbačov zůstal skeptický, což Reagana přivedlo k otázce, jak by někdo mohl mít námitky proti „obraně před neexistujícími zbraněmi?“ Pak prezident navrhl vrátit se do Reykjavíku v roce 1986:

On a Gorbačov přijedou na Island a každý z nich přiveze poslední nukleární raketu své země. Potom uspořádají velkolepý večírek na oslavu pro celý svět... Prezident... už bude tou dobou velmi starý a Gorbačov ho ani nepozná. Prezident řekne ‚Ahoj, Michailu‘. A Gorbačov řekne, ‚Rone, jsi to ty?‘ A potom spolu zničí poslední raketu.

Byl to jeden z nejlepších Reaganových výstupů, ale Gorbačova to v té chvíli nechalo chladným. Spojené státy se budou muset vzdát nasazení SDI. To bylo pro Reagana nepřijatelné a rozzlobeně summit ukončil.⁸⁶

Oba však brzy dospěli k pochopení významu toho, co se odehrálo. Reagan a Gorbačov, k překvapení svých asistentů i spojenců, zjistili, že mají jeden společný zájem, a když už to nemůže být SDI, pak je to přinejmenším zásada nukleárního odzbrojení. Byla to Reaganova logika, ale Gorbačov ji nakonec akceptoval. Reykjavík, řekl na tiskové konferenci, nebyl neúspěchem, „je to průlom, který nám poprvé dovoluje pohlédnout za horizont“.⁸⁷

Tihle dva muži se nikdy formálně nedohodli na odstranění nukleárních zbraní a protiraketová obrana se v období jejich vlády nikterak nepřiblížila do stadia praktické využitelnosti. Ale při svém třetím vrcholném setkání ve Washingtonu v prosinci 1987 přece jen podepsali smlouvu, která předpokládala odstranění všech jaderných střel středního doletu v Evropě. „*Doveraj no proveraj*,“ řekl Reagan při ceremoniálním podpisu smlouvy, čímž vyčerpал celou svou zásobu znalostí ruského jazyka: „Důvěřuj, ale prověřuj.“ „Vy to říkáte při každém setkání,“ smál se Gorbačov. „Líbí se mi to,“ připustil Reagan.⁸⁸ Američtí a sovětsí pozorovatelé brzy mohli dohlížet na skutečnou demontáž raket SS-20, Pershing II

a křížujících střel, které tak nebezpečně vystupňovaly napětí studené války před několika málo lety – a cpát si do kapes jejich kousky jako suvenýry.⁸⁹ I když v žádném případě nebyly „neúčinné“, některé kategorie jaderných zbraní opravdu „zastaraly“. A Reagan byl tím, kdo se o to zasloužil víc než kdokoli jiný.

Gorbačovova vnímavost se projevila také v ekonomice. Díky svým zahraničním cestám, které absolvoval ještě před tím, než se dostal na vrchol moci, si byl vědom toho, „že lidem tam... se vede lépe než lidem v naší zemi“. Vypadalo to, že „naším starým představitelům nedělala nepopíratelně nižší životní úroveň u nás zvlášť velkou starost, ani náš neuspokojivý způsob života a naše zaostávání v oblasti vyspělé techniky“.⁹⁰ Gorbačov ale neměl žádnou konkrétní představu, co s tím dělat. A tak na sebe úkol poskytnout novému sovětskému vůdci potřebné vědomosti vzal ministr zahraničí Schultz, někdejší profesor ekonomiky na Stanfordově univerzitě.

Schultz začal školit Gorbačova už v roce 1985 o tom, že je vyložené, aby uzavřená společnost prosperovala. „Lidé musí mít možnost svobodně se vyjadřovat, stěhovat se, cestovat a třeba i emigrovat, pokud si to přejí... Jinak nemohou využít příležitostí, jež se jim nabízejí. Sovětské hospodářství se bude muset radikálně změnit, aby se přizpůsobilo nové době.“ „Měl byste převzít vedení Státní plánovací komise tady v Moskvě,“ vtípkoval Gorbačov, „protože máte víc nápadů než oni.“ V jistém smyslu to Schultz udělal. V následujících letech cestoval do Moskvy, aby poskytoval konzultace Gorbačovovi a jeho poradcům, dokonce do Kremle přivezl kruhové diagramy jako ilustraci svého tvrzení, že dokud bude přetrvávat řízené hospodářství, bude Sovětský svaz zaostávat za ostatními, rozvinutými zeměmi stále víc a víc.⁹¹

Gorbačov byl překvapivě vnímavý. Ozvuky některých Schultzových úvah se objevily v jeho knize *Perestrojka* z roku 1987. „Jak se může hospodářství rozvíjet,“ ptal se, „když pro zaostávající podniky vytváří privilegované podmínky a ty nejdynamičtější podniky trestá?“⁹² Když Reagan v květnu 1988 navštívil Sovětský svaz, Gorbačov zorganizoval pro studenty Moskevské státní univerzity prezidentovu přednášku o výhodách tržního hospodářství. Pod obrovskou bustou Lenina prezident připomněl počítačové čipy, rockové hvězdy, filmy a „nezdolnou moc neozbrojené pravdy“. Studenti ho odměnili ovacemi ve stoje.⁹³ Gorbačov brzy opakovat to, co se naučil, Reaganovu nástupci Georgovi H. W. Bushovi: „Ať se nám to líbí nebo ne, budeme se muset vypořádat s jednotnou, integrovanou evropskou ekonomikou... Ať chceme nebo ne, Japonsko je dalším centrem světové politiky... Čína... je [dal-

ší] obrovsky významnou realitou... To všechno, opakuji, jsou veliké události typické pro přeskupování sil ve světě.“⁹⁴

Z větší části byla ovšem jen rétorika. Gorbačov nikdy nebyl ochoten skočit rovnou do tržní ekonomiky způsobem, jakým to udělal Teng Siao-pching. Koncem roku 1988 připomněl politbyru, že Franklin D. Roosevelt zachránil americký kapitalismus tím, že si „vypůjčil socialistické ideje plánování a státní regulace [a]... zásady větší sociální spravedlnosti“. Z toho plynulo, že Gorbačov by mohl zachránit socialismus výpůjčkami z kapitalismu, ale jakým způsobem konkrétně, to zůstávalo nejasné. „Opakované zaklínání se ‚socialistickými hodnotami‘ a ‚čistotou říjnových idejí‘,“ konstatoval Čerňajev o několik měsíců později, „vyvolává u inteligentních posluchačů ironickou odezvu... Velmi jasně si uvědomují, že za tím vším není vůbec nic.“⁹⁵ Po rozpadu Sovětského svazu Gorbačov uznal svůj neúspěch. „Achillovou patou socialismu byla neschopnost spojit socialistický cíl s podmínkami pro efektivní práci a pobídkami k individuální iniciativě. V praxi se začalo ukazovat, že nejlépe ze všeho poskytuje takové pobídky trh.“⁹⁶

Byla tu ale jedna věc, již se Reagan a jeho poradci pokoušeli Gorbačova naučit, kterou se ale učit nepotřeboval. Týkala se obtíží spojených s udržováním neoblíbeného, zbytnělého a upadajícího impéria. Spojené státy od posledního roku Carterova funkčního období poskytovaly skrytou a občas otevřenou podporu silám vzdorujícím sovětskému vlivu ve východní Evropě, Afghánistánu, Střední Americe i jinde. V roce 1985 se ve Washingtonu mluvilo o „Reaganově doktríně“. Tedy o kampani, jejímž cílem bylo obrátit nacionalistické síly proti Sovětskému svazu na základě zdůvodnění, že se z něj s Brežněvovou doktrínou stala poslední imperialistická velmoc. Nástup Michaila Gorbačova přinesl možnost přesvědčit samotného pána Kremlu, že „říše zla“ je ztracená věc, a Reagan se o to několik následujících let pokoušel. Mezi jeho metody patřilo tiché přemlouvání, setrvalou podporu protisovětským hnutím odporu a, jako vždycky, dramatické proslovy. Ten nejefektivnější pronesl v Braniborské bráně v Západním Berlíně 12. června 1987, kde – navzdory zamítavému stanovisku amerického ministerstva zahraničí – sovětského vůdce vyzval: „Pane Gorbačove, strhněte tu zed!“⁹⁷

Tentokrát Reaganův výstup nezabral. Reakce Moskvy byla nečekaně zdrženlivá. Bez ohledu na tuto výzvu k odstranění nejmarkantnějšího symbolu sovětské moci v Evropě se pracovalo na plánech Smlouvy o jaderných raketách středního doletu (Intermediate Nuclear Forces Treaty) a na přípravě washingtonského summitu později téhož roku. Důvodem bylo, jak je dnes zřejmé,

že Brežněvova doktrína zanikla, když se politbyro před šesti lety rozhodlo nepodniknout invazi do Polska. Od té chvíle se už kremeľští vůdcové museli trvale spoléhat na *brozby* použitím síly, aby si udrželi ve východní Evropě autoritu – věděli však, že ve skutečnosti sílu použít nemohou. Gorbačov si toho byl vědom, a dokonce se pokusil dát svým spojencům z Varšavské smlouvy v roce 1985 najevo, že už jsou ponecháni sami sobě. „Cítil jsem, že to neberou úplně vážně.“⁹⁸ A tak to začal říkat otevřeně.

Vždycky se dá „potlačovat, vynucovat, podplácet, lámat nebo strílet“, napsal ve své knize *Perestrojka*, „ale jen po určité době. Z hlediska dlouhodobé a opravdu velké politiky nebude nikdo schopen podmanit si ostatní... Ať se každý rozhoduje podle své volby, a všichni tuto volbu respektujeme.“⁹⁹ Brzy následovalo rozhodnutí stáhnout sovětská vojska z Afghánistánu a omezit podporu marxistickým režimům všude ve třetím světě. Východní Evropa byla ovšem něco jiného. Ve Washingtonu stejně jako v evropských hlavních městech na obou stranách fronty studené války převažovalo mínění, že SSSR se své zdejší sféry vlivu nikdy dobrovolně nevzdá. „Jakýkoli sovětský ústup z této oblasti,“ podotkl k tomu jeden západní analytik v roce 1987, „by nejen podkopal ideologické základy komunismu... a snížil kredit Sovětského svazu jako důvěryhodné globální mocnosti, ale také by těžce ohrozil vnitřní sovětský konsensus a rozleptal doma bezpečnost samotného systému.“¹⁰⁰

Pro Gorbačova by ovšem jakýkoli pokus o *udržení* nadvlády nad vzpírajícími se národy za použití síly degradoval sovětský systém tím, že by přetížil jeho zdroje, diskreditoval jeho ideologii a odporoval nepotlačitelným silám demokratizace, které z morálních i praktických důvodů dobývaly svět. A tak si vypůjčil Reaganův trik a pronesl svůj vlastní dramatický projev, když 7. prosince 1988 oznámil Valnému shromáždění OSN, že Sovětský svaz *jednostranně* snižuje svůj kontingent pozemních sil v rámci Varšavské smlouvy o půl milionu mužů. „Je zřejmé,“ argumentoval, „že hrozba silou nemůže a nemá být nástrojem zahraniční politiky... Svoboda volby... je univerzální zásadou, z níž by nemělo být výjimek.“¹⁰¹

Tento projev „zanechal hluboký dojem“, chlubil se Gorbačov v politbyru po svém návratu do Moskvy, „a vytvořil úplně nový základ pro vnímání naší politiky a Sovětského svazu jako celku“.¹⁰² V tom měl pravdu. Najednou začalo být zřejmé, právě když Reagan odcházel z Bílého domu, že Reaganova doktrína se snažila vyrazit otevřené dveře. A že ty dveře jsou teď skutečně otevřené, dal Gorbačov jasně najevo také národům a vládám východní Evropy.

KAPITOLA SEDMÁ

VÍTĚZSTVÍ NADĚJE

„Francouzská revoluce byla utopickým pokusem sruhnout tradiční řád – řád s mnoha nedostatky, samozřejmě – ve jménu abstraktních idejí, blásaných marnivými intelektuály, které se zvrhly, nikoli náhodou, ale pro svou chatrnost a škodlivost, v čistky, masové vraždění a válku. Ve velice mnoha ohledech to předjímalo ještě strašlivější bolševickou revoluci roku 1917.“

MARGARET THATCHEROVÁ¹

„Možná, že faktorem, který rozboduje s konečnou platností... je ten rys revolučních situací, který před více než sto lety vystihl Alexis de Tocqueville: ztráta víry vládnoucí elity ve své právo vládnout. Pár mladých lidí vyrazilo do ulic a vykřiklo pár besel. Policisté je zbili. Mladí řekli: Nemáte právo nás bít! A vládcí, vysoce postavení a mocní, v podstatě odpověděli: Ano, nemáme právo vás bít. Nemáme právo udržovat svou moc silou. Cíl už neospravedlňuje takové prostředky.“

TIMOTHY GARTON ASH²

ROKU 1989 si svět připomínal 200. výročí Velké francouzské revoluce, která smetla *ancien regime* (starý režim) a s ním také starou ideu, že vláda může zakládat legitimní nárok na moc na dědičném právu. A právě v době těchto oslav se jiná revoluce ve východní Evropě chystala smést poněkud novější ideu: že vláda může svou legitimitu založit na ideologii, jež o sobě tvrdí, že zná směr cesty, kterou se ubírají dějiny. Byla v tom jistá opožděná spravedlnost, protože právě to, co se dělo v roce 1989, se podle Marxe a Lenina mělo stát v roce 1917 v Rusku – takové spontánní povstání dělníků a inteligence, jaké mělo podle slibů těch dvou vybudovat na celém světě beztřídní společnost. Ale bolševická revoluce byla sotva spontánní a ideologie, která se tak dostala k moci, budovala po příštích sedm desetiletí pouze diktatury, jež samy sebe označovaly jako lidové demokracie. Zdálo se tedy jen přiměřené, že revoluce roku 1989 odvrhly marxismus-leninismus dokonce ještě rozhodněji než francouzská revoluce božské právo králů.

Nicméně revoluce roku 1989, stejně jako ta v roce 1789, překvapila všechny. Historici mohli samozřejmě zpětně prozkoumat

fakta a pak stanovit její příčiny: zklamání z toho, že se dočasné rozdělení světa, plynoucí z mezinárodního uspořádání po 2. světové válce, stalo trvalým pro celou poválečnou epochu; strach z nukleárních zbraní, které situaci takhle zabetonovaly; odpor vůči neschopnosti plánovaných hospodářství zlepšit životní úroveň; pozvolný přesun moci od domněle mocných ke zdánlivě bezmocným; neočekávaná renesance *nezávislých* kritérií morálních soudů. Velcí herci-vůdci 80. let, vědomi si těchto trendů, našli způsoby, jak je zdramatizovat, aby přesvědčivě ukázali, že studená válka tu nemusí být navěky. Nicméně ani oni nepředvídali, jak brzy a jak nezvratně skončí.

Na počátku roku 1989 nikdo nechápal, že Sovětský svaz, jeho říše, jeho ideologie – a proto i samotná studená válka – jsou už jen ztrouchnivělé stavby zralé ke zhroucení. K tomu už stačilo jen zabušit na vrata.³ Ti, kteří se o to postarali, nebyli ve službách supervelmocí ani nějakých hnutí či náboženství, ale obyčejní lidé s prostými cíli, kteří viděli příležitost – někdy o ni prostě jen zakopli – a chopili se jí. A tím nastartovali rozpad, který nikdo nedokázal zastavit. Jejich „vůdci“ měli sotva jinou možnost, než je následovat.

Jeden osobitý vůdce to ovšem učinil výjimečným způsobem. Postaral se o to, že převratné události roku 1989 byly vůbec první velkou revolucí, při níž nebyla prolita téměř žádná krev. Nepracovaly žádné gilotiny, žádné hlavy neskončily nabodnuté na kopích a nedošlo k žádným úředně posvěceným masovým vraždám. Ačkoli někteří lidé přišli o život, bylo jich pozoruhodně málo vzhledem k významu a rozsahu historických dějů, které se tu odehrávaly. Tato revoluce jak ve svých cílech, tak *také* v použitých prostředcích byla vítězstvím naděje. Bylo tomu tak hlavně proto, že Michail Gorbačov se rozhodl nejednat, ale raději nechat jednat.

I.

TEN ROK ZAČAL celkem poklidně nástupem George H. W. Bushe do funkce prezidenta Spojených států 20. ledna 1989. Ještě jako Reaganův viceprezident byl Bush svědkem Gorbačovova nástupu i událostí, které následovaly, ale na rozdíl od svého předchůdce nebyl příliš přesvědčen o jejich revolučním charakteru. „Věděli jsme, co se bude dít, když jsme nastupovali do úřadu? Ne, nevěděli, a taky bychom to nedokázali naplánovat.“⁴ Nový představitel výkonné moci chtěl oddechový čas na posouzení situa-

ce, proto nařídil vypracování analýzy sovětsko-amerických vztahů, jež trvala měsíc. Brent Scowcroft, Bushův poradce pro otázky národní bezpečnosti, měl dokonce ještě větší pochybnosti.

Byl jsem podezřívavý vůči Gorbačovovým motivům a skeptický, co se týkalo jeho vyhlídek... Pokoušel se nás zabít vlídností... Obával jsem se, že by nás Gorbačov mohl přemluvit k odzbrojení, aniž by ale Sovětský svaz se svou vojenskou strukturou sám něco zásadního udělal, a my bychom pak přibližně do deseti let stáli před ještě větší hrozbou než kdykoli předtím.⁵

Gorbačov byl zase ostražitý vůči Bushově administrativě. „Tito lidé byli vychováni v letech studené války a stále ještě nemají jinou zahraničněpolitickou alternativu,“ řekl politbyru krátce před Bushovou prezidentskou inaugurací. „Myslím si, že se ještě pořád obávají, že by se mohli ocitnout v nevýhodném postavení. Zásadní obrat se dá těžko očekávat.“⁶

Že Bush a Gorbačov očekávali tak málo, vypovídá o tom, jak nepatrnou kontrolu měli nad tím, co se bude brzy dít. Promyšlené tažení namířené proti statu quo, které během uplynulé dekády vedli Jan Pavel II., Teng, Thatcherová, Reagan i sám Gorbačov, už status quo oslabily natolik, že jej nyní mohly zranit nespolehlivě předvídatelné útoky málo známých vůdců, nebo dokonce zcela neznámých jednotlivců. Vědci takový stav označují jako kritický. Nepatrná odchylka v jedné části může změnit – nebo dokonce rozvrátit – celý systém.⁷ Vědí také, že je nemožné předvídat kdy, kde a jak k takovému narušení dojde, nebo jaké budou jeho důsledky. Gorbačov nebyl vědec, ale pochopil podstatu situace. „Život se odvíjel veden svou vlastní dynamikou,“ řekl o tom v listopadu. „Události se rychle řítily vpřed... a člověk nesměl zůstat pozadu... Vládnoucí strana neměla možnost jednat jinak.“⁸

Tento model chování, kdy se vládnoucí strany hnaly vpřed, aby nezůstaly pozadu, se nejdříve projevil v Maďarsku, kde si režim Jánoše Kádára, instalovaný Chruščovem po potlačení povstání v roce 1956, zvolna a v tichosti budoval vlastní autonomii v rámci sovětského bloku. V roce 1985, kdy se Gorbačov dostal k moci, mělo Maďarsko nejrozvinutější ekonomiku ve východní Evropě a začínalo experimentovat s politickou liberalizací. Mladší reformátoři přinutili v roce 1988 Kádára odejít na odpočinek a počátkem roku 1989 nový předseda vlády Miklós Németh navštívil Gorbačova v Moskvě. „Každá ze socialistických zemí se vyvíjí svým specifickým způsobem,“ připomněl Németh svému hostiteli, „a jejich představitelé jsou odpovědní především svým vlastním náro-

dům.“ Gorbačov neodporoval. Připustil, že protesty v roce 1956 vyplynuly „z nespokojenosti lidu“. Teprve potom „se vystupňovaly v kontrarevoluci a krveprolévání. To by se nemělo opomíjet“.⁹

Maďaři určitě neopominuli, co Gorbačov řekl. Už dříve ustavili oficiální komisi, která měla události z roku 1956 přezkoumat. Její závěr zněl, že vzpoura „byla lidovým povstáním proti oligarchickému systému moci, který pokořil národ“. Když začalo být jasné, že Gorbačov nebude mít proti takovým závěrům námitek, schválily úřady v Budapešti ceremoniál k uctění památky obětí završený slavnostním uložením ostatků Imre Nagyho, který v době maďarského povstání zastával úřad předsedy vlády a po jeho porážce byl na Chruščovův rozkaz popraven. Státního pohřbu v pohnuté atmosféře se 16. června 1989 zúčastnilo dvě stě tisíc Maďarů. Németh mezitím v rámci svých pravomocí podnikl ještě jeden mimořádně významný krok. Odmítl schválit další financování údržby plotu z ostatního drátu na maďarsko-rakouské hranici, přes kterou se v roce 1956 snažilo tolik Maďarů uprchnout. Potom se zdůvodněním, že hraniční bariéra je ve špatném stavu, a představuje proto nebezpečí pro zdraví a životy lidí, nařídil pohraniční stráž, aby ji začala rozebírat. Vyděšení východoněmečtí představitelé si stěžovali v Moskvě, ale dostali překvapující odpověď: „My s tím nic dělat nemůžeme.“¹⁰

Stejně neočekávaný byl vývoj v Polsku, kde již dlouho předtím Jaruzelski propustil Wałęsu z vězení a odvolal výjimečný stav. Koncem 80. let předváděla polská vláda náročnou krokovou variaci v politickém tanci se Solidaritou – stále ještě oficiálně zakázanou –, přičemž obě strany usilovaly o legitimitu a zjišťovaly, že jsou na sobě navzájem závislé. Na jaře roku 1989 bylo hospodářství opět v krizi a Jaruzelski se pokoušel vyřešit problém uznáním Solidarity s tím, že její zástupci budou smět kandidovat v „nekonfrontačních“ volbách do nového dvoukomorového zákonodárského sboru. Wałęsa souhlasil jen zdráhavě, protože předpokládal, že volby budou zmanipulované. Ale ke všeobecnému překvapení shrábl kandidáti Solidarity všechna křesla v dolní sněmovně, o která se ve volbách směli ucházet, a kromě jediného i v horní sněmovně.

Výsledky voleb ze 4. června byly, řečeno slovy jednoho z aktivistů Solidarity, „obrovský, ohromující úspěch,“ a Wałęsa zase jednou musel vyvíjet horečné úsilí, tentokrát aby pomohl *Jaruzelskému* zachovat si tvář. „Sklidil jsem tolik obilí,“ žertoval, „že se mi ani nevejde do stodoly.“ Moskva tentokrát nereagovala tak, jak reagovala před deseti lety na vznik Solidarity. „Je to čistě jen na samotných Polácích, jak se v této věci rozhodnou,“ řekl

k tomu jeden z Gorbačovových nejbližších spolupracovníků. A tak se 24. srpna 1989 oficiálně ujala moci první nekomunistická vláda v poválečné východní Evropě. Nového předsedu vlády Tadeusze Mazowieckého přemohlo rozrušení nad tím, co se stalo, tak, že zkolaboval během slavnostního uvedení do funkce.¹¹

Gorbačov už tou dobou v Sovětském svazu dovolil vypsání voleb do nového zastupitelského orgánu, tzv. Sjezdu lidových poslanců, a podle toho, co řekl Jaruzelskému, „ani nepomyslel na to, aby bránil změnám“.¹² Sjezd se sešel v Moskvě 25. května a televizní diváci po celém Sovětském svazu se mohli několik dní kochat dosud nevídaným pohledem na hlučnou opozici, která vládu zahrnuje tvrdou kritikou. „Všichni byli už tak znechuceni věčnými chvalozpěvy na Brežněva, že se teď stalo potřebou kárat vedoucí představitele,“ vzpomínal Gorbačov. „Protože moji kolegové z politbyra byli ukázněni, nedávali najevo, jak jsou z toho nešťastní. Já jsem ovšem cítil jejich rozladění. Jak by tomu mohlo být jinak, když už bylo všem jasné, že dny stranické diktatury skončily.“¹³

To sice mohla být pravda v Maďarsku, Polsku a v Sovětském svazu, určitě to ale nebyl případ Číny. Teng Siao-pchingovy reformy vyvolaly tlak na politické změny, což však byla cesta, po níž se čínský vůdce nebyl ochoten vydat. Když v polovině dubna 1989 náhle zemřel bývalý generální tajemník strany Chu Jao-pang, kterého Teng zbavil funkce, protože byl zastáncem větší otevřenosti, zahájili studenti velké protestní demonstrace, které zaplnily náměstí Tchien-an-men v centru Pekingu. Gorbačov dorazil na svou první návštěvu Číny právě v době, kdy vrcholily. „Naši hostitelé,“ povšiml si, „byli touto situací mimořádně znepokojeni.“ Měli k tomu dobrý důvod, protože čínští kritici režimu oslavovali sovětského vůdce. „V SSSR mají Gorbačova,“ bylo napsáno na jednom transparentu, „koho máme my v Číně?“ Krátce po jeho odjezdu odhalili studenti sochu Bohyně demokracie, vytvořenou podle Sochy svobody, nad vstupní bránou do Zakázaného města přímo proti Maovu portrétu a hned před jeho mauzoleem.¹⁴

Těžko říci, co by si o tom myslel Velký kormidelník osobně, ale pro Tenga to bylo už příliš. V noci ze 3. na 4. června 1989 nařídil brutální rozeznání demonstrace. Kolik lidí zahynulo, když armáda dobývala zpět náměstí a okolní ulice, není stále ještě známo, ale cena zaplacená v lidských životech byla několikanásobně vyšší než v Evropě za celý ten rok revolučních povstání.¹⁵ A dokonce ani dnes nepanuje shoda v názoru na to, proč si Komunistická strana Číny moc udržela, zatímco její evropské protějšky ji ztrácely. Možná to bylo dáno odhodláním použít sílu;

možná strachem z chaosu, jenž by nastal, kdyby strana byla svržena; možná za tím byla skutečnost, že Tengova verze kapitalismu v komunistickém převleku život Číňanů opravdu zlepšila, byť jejich možnosti vyjadřovat se k politickým otázkám byly evidentně velice příškrčené. Ale to, že Gorbačovův příklad otrásl Tengovou autoritou, bylo evidentní. Otázkou zůstávalo, zda Tengův příklad teď otrěse autoritou Michaila Gorbačova.

Jedním z evropských komunistů, kteří v něco takového doufali, byl vládce Východního Německa a zastánce tvrdé linie Erich Honecker. Poslední volby, které se konaly v květnu 1989, skončily zcela nevěrohodnou 98,95% voličskou podporou jeho vlády. Po masakru na náměstí Tchien-an-men oceňoval šéf Honeckerovy tajné policie Erich Mielke čínskou akci před svými podřízenými jako příklad „rozhodného opatření při potlačování... kontrarevolučních nepokojů“. Východoněmecká televize několikrát reprizovala „dokumentární“ film vyrobený Pekingem, který oslavoval „hrdinskou odpověď“ čínské armády a policie na zákeřnou nelidskost studentských demonstrantů.¹⁶ To všechno působilo dojmem, že Honecker má Německou demokratickou republiku plně pod kontrolou – dokud si režim nepovšiml, že velký počet jeho občanů vyrazil na dovolenou do Maďarska.

Když maďarské úřady strhly zátaras z ostatního drátu na hranicích s Rakouskem, zamýšleli usnadnit přechod pouze vlastním občanům. Jenže zpráva o první prostupné hranici mezi Východem a Západem se rychle rozšířila a brzy tu byly tisíce Východních Němců, kteří ve svých mrňavých, hlučných a čadících trabantech uháněli přes Československo a Maďarsko k rakouské hranici, kde svá drahá vozítka opustili a přešli na druhou stranu. Další se hromadili na západoněmeckém velvyslanectví v Budapešti a žádali o azyl. Do září bylo v Maďarsku 130 000 Východních Němců a zdejší vláda oznámila, že z „humanitárních“ důvodů upouští od snahy bránit jejich emigraci na Západ. Honecker a jeho druhové zuřili. „Maďarsko zrazuje socialismus,“ nechal se slyšet rozběsněný Mielke. „V žádném případě nesmíme ztrácet odvalu,“ varoval další stranický funkcionář. „Vzhledem k vývoji v Sovětském svazu, Polsku a Maďarsku... se stále víc lidí ptá, jak socialismus vůbec přežije?“¹⁷

To byla velice správná otázka, protože brzy se dalších 3 000 žadatelů o azyl sápal na zdi obklopující zahrady západoněmeckého velvyslanectví v Praze, aby je za velkého zájmu televizních kamer brzy naplnili k prasknutí. Československá vláda, která neměla z takové publicity vůbec žádnou radost, ale otevřít hranice nehodlala. Tlačila na Honeckera, aby celou věc nějak vyřešil. Pro-

Po rozražení berlínské zdi bylo už možné cokoliv. Desátého listopadu oznámil Todor Živkov, který vládl v Bulharsku od roku 1954, že odstupuje. Bulharská komunistická strana začala brzy vyjednávat s opozicí a slíbila svobodné volby. 17. listopadu vypukly demonstrace v Praze a rychle se rozšířily po celém Československu. V několika týdnech koaliční vláda vystrnadila komunisty a koncem roku byl do funkce předsedy Federálního shromáždění dosazen někdejší hlavní představitel pražského jara 1968 Alexander Dubček. Své pověření přijal z rukou nového československého prezidenta - Václava Havla.

A opět 17. listopadu, tentokrát v Rumunsku, místní diktátor Nicolae Ceaușescu v zoufalé snaze o udržení svého režimu nařídil armádě, aby následovala čínského příkladu a střelila do demonstrantů v Temešváru. O život přišlo devadesát sedm lidí, ale to jen přililo olej do ohně. Ceaușescu proto svolal na 21. prosince masové shromáždění těch občanů, které pokládal za oddané stoupence. Ukázalo se, že je odhadl špatně, protože ho začali zahrnovat výsměchem a dřív, než příslušné orgány stihly oficiální televizní přenos přerušit, kamery zachytily jeho výraz zvířete chyceného do pastí, když nedokázal dav utišit. Ceaușescu a jeho žena Elena uprchli z hlavního města vrtulníkem, ale brzy byli dopadeni, postaveni před soud a na štedrý den jejich životy ukončila popravčí četa.²³

Necelé tři týdny před svou smrtí se Ceaușescu sešel v Kremle s Gorbačovem. Varoval svého hostitele, že nedávné události ve východní Evropě vystavily „smrtnému nebezpečí nejen socialismus v těchto zemích, ale i samu existenci jejich komunistických stran“. „Zdá se, že vám to dělá starosti,“ odpověděl Gorbačov, jehož reakce by se hodila spíš k psychoterapeutovi než ke kremelskému vládci. „Řekněte mi, co můžeme dělat?“ Ceaușescu neurčitě navrhoval, že „bychom mohli svolat schůzi a prodiskutovat možná řešení“. To stačit nebude, odpověděl Gorbačov, změna je nutná, jinak by se člověku mohlo stát, že bude řešit problémy už „pod rozjetými koly událostí“. Předsedové vlád zemí východní Evropy se nakonec 9. ledna opravdu sešli, ale už bez Ceaușesca. Teď ještě Gorbačov svého hosta plného úzkosti uklidňoval těmito slovy: „9. ledna, to budete určitě naživu.“ Ta poznámka nesvědčila o velké předvídavosti.²⁴

Rok 1989 byl dobrý pro oslavy výročí, ale špatný pro předpovědi. Na jeho počátku se sovětský vliv ve východní Evropě zdál stejně neotřesitelný jako po celých uplynulých čtyřicet pět let. Ale v květnu si Gorbačovův asistent Čerňajev do svého deníku rozmrzele poznamenal, že „socialismus je ve východní Evropě na

ústupu... Všechno se vyvíjí v naprostém rozporu s našimi představami a záměry“. V říjnu o tom tiskový mluvčí sovětského ministerstva zahraničí Gennadij Gerasimov dokázal dokonce žertovat: „Znáte písničku Franka Sinatry ‚Dělám si to po svém‘?“ odpověděl, když se ho ptali, co z Brežněvovy doktríny ještě platí. „Maďarsko a Polsko si to dělají po svém. Dnes se řídíme Sinaťrovou doktrínou.“²⁵ Koncem roku už nezbývalo nic. Všechno, co Rudá armáda dobyla ve 2. světové válce, co Stalin upevnil, co se Chruščov, Brežněv, Andropov, ba i Černěnko snažili uchovat, bylo ztraceno. Gorbačov byl rozhodnutý dívat se na to z té lepší stránky.

„Všechno, co se stalo, by se v žádném případě nemělo posuzovat v negativním světle,“ řekl Bushovi na jejich první vrcholné schůzce, která se uskutečnila v prosinci 1989 na Maltě:

Čtyřicet pět let se nám daří vyhýbat se velké válce... Konfrontace kvůli ideologickým přesvědčením nemá žádný smysl... Opírat se o nerovnoprávné vztahy mezi rozvinutými a rozvojovými zeměmi bylo také chybné... Metody studené války... utrpěly porážku ve strategickém měřítku. My už jsme to uznali. A obyčejní lidé to možná pochopili ještě lépe.

Gorbačov americkému prezidentovi sdělil, že sovětské vedení „po dlouhých úvahách dospělo k závěru, že USA a SSSR jsou prostě ‚odsouzeny‘ k dialogu, vzájemnosti a spolupráci. Jiná možnost není“.²⁶

II.

BUSH GORBAČOVU NA MALTĚ PŘIZNAL, že Spojené státy byly „otřeseny rychlostí změn“ ve východní Evropě. On sám změnil svůj postoj „o 180 stupňů“. Snaží se „nedělat nic, co by vedlo k podkopání vašeho postavení“. Snad se vzpomínkou na Reaganův projev slíbil, že on se nebude „vrhat proti berlínské zdi a vydávat radikální prohlášení“. Ale dodal také toto: „Doufám, že chápete, že od nás nelze požadovat, abychom odmítali znovusjednocení Německa.“ Gorbačov reagoval jen poznámkou, že „jak USA, tak SSSR jsou zapojeny do evropských problémů, byť v různé míře. Velice dobře chápeme vaši angažovanost v Evropě. Dívat se na roli Spojených států ve Starém světě jiným způsobem je nerealistické, chybné a v zásadě nekonstruktivní.“²⁷

Tato výměna názorů vypovídá o mnoha věcech. Bush přiznával, že i americkou administrativu zastihly překotné události v Ev-

ropě - stejně jako kohokoliv jiného - zcela nepřipravenou. Potvrzoval Gorbačovův velký význam v tom, co se odehrálo, a také to, že Spojené státy si nepřály oslabit jeho postavení. Ale Bush také naznačoval, že Američané a Západní Němci hodlají prosazovat znovusjednocení Německa, což by ještě před několika týdny vypadalo jako projev naprosté ztráty smyslu pro realitu. Gorbačovova reakce byla rovněž důležitá, jak tím, co řekl, tak i tím, co neřekl. S uznáním zhodnotil Spojené státy jako evropskou mocnost, což předtím ještě žádný sovětský představitel výslovně neudělal. A jeho mlčení k Německu prozrazovalo rozpolcenost. I to byl naprosto nový postoj u režimu, který po 2. světové válce o sjednocení Německa usiloval pouze za předpokladu, že bude marxistické, a když se ukázalo, že je to vyloučené, byl odhodlaný zakonzervovat rozdělení země navěky.

Existovaly náznaky, že by se Gorbačovův postoj mohl změnit. V roce 1987 řekl západoněmeckému prezidentovi Richardu von Weizsäckerovi, že ačkoliv je existence dvou německých států současnou realitou, „jak to s nimi bude ode dneška za sto let, to může rozhodnout pouze historie“. Polichotilo mu, když ho při návštěvě Bonnu v červnu 1989 zástupy zdravily pokřikem: „Gorby! Buduj lásku, ne zdi.“²⁸ Svůj postoj dal zřetelně najevo při východoněmeckých oslavách v říjnu, když zarecitoval verše z náhrobku neznámého rudoarmějského „osvoboditele“, jakých se jeho posluchači od něj nenadáli:

*Proroci našich časů blásali jednotu,
kterou lze ukovat jen obněm a železem,
my se však pokusíme ukovat ji láskou,
budoucnost ukáže, která z nich přetrvá.²⁹*

Těsně před tím, než padla berlínská zeď, ujišťoval Krenze, že „nikdo nemůže ignorovat... mnohostranné lidské vazby, které mezi oběma německými státy existují“. Gorbačov vzpomíná, že si toho rána, kdy se dozvěděl o prolomení hradby rozdělující Berlín, kladl otázku, „jak byste mohli střílet na Němce, kteří přecházejí hranici, aby se setkali s jinými Němci na druhé straně? Taková politika se musela změnit“.³⁰

Ale představa sjednoceného Německa zneklidňovala nejen Sovětský svaz, ale i všechny Evropany, kteří si pamatovali, co poslední jednotný německý stát dokázal spáchat. Tyto obavy přerušovaly hranice studené války. Gorbačov je sdílel s generálem Jaruzelským, francouzským prezidentem Mitterandem, a dokonce i s Margaret Thatcherovou, která Bushe varovala, že „pokud

nebudeme opatrní, získají Němci v míru to, co Hitler nedokázal dobýt válkou“.³¹ Jediný vysoce postavený Evropan, který byl opačného názoru, západoněmecký kancléř Helmut Kohl, překvapil všechny tím, že se několik dnů před summitem na Maltě otevřeně vyslovil pro znovusjednocení Německa. Bush si myslel, že Kohl to udělal, protože „chtěl mít jistotu, že Gorbačov a já neuzavřeme nějakou naši vlastní dohodu o budoucnosti Německa jako Stalin s Rooseveltem v posledních měsících 2. světové války“.³²

Kohl se tedy ujal iniciativy, ale čistě jen proto, že samotní Východní Němci - tím, že prolomili berlínskou zeď - dali všem bryskně najevo, že nic menšího než znovusjednocení nepřijmou. Hans Modrow, který teď jako nový ministerský předseda vystupoval jménem Východního Německa namísto stranického představitele Krenze, informoval Gorbačova koncem ledna 1990, že „většina občanů Německé demokratické republiky už myšlenku dvou německých států nepodporuje“. Gorbačov, kterému šéf KGB Krjučkov potvrdil, že se tamní vláda a strana rozpadají, neviděl vzhledem k těmto okolnostem jinou možnost, než že „znovusjednocení Německa je nutno považovat za nevyhnutelné“.³³

Kritickou otázkou bylo, za jakých podmínek. Východní Německo bylo stále ještě členem Varšavské smlouvy a na jeho území bylo rozmístěno více než 300 000 sovětských vojáků. Západní Německo bylo zase součástí NATO a sloužilo tam asi 250 000 amerických vojáků.³⁴ Sověti dávali jasně najevo, že nepřistoupí na to, aby sjednocené Německo zůstalo členem Severoatlantické aliance, a místo toho navrhovali jeho neutralitu. Na druhé straně Američané se Západními Němci zase trvali na pokračování členství v NATO. Během sporů o řešení tohoto problému se vynořily návrhy skutečně rozmanité, nakrátko dokonce i představa, že sjednocené Německo by mohlo mít dvojité členství jak v NATO, tak ve Varšavské smlouvě. Ačkoliv Thatcherová vůbec nebyla přívrženkyň německého sjednocení, odmítla tuto myšlenku jako „nejpitomější nápad, jaký jsem kdy slyšela“. „Byli jsme,“ vzpomínal Gorbačov smutně, „jedinými obhájci tohoto stanoviska.“³⁵

Nakonec Bush s Kohlem Gorbačova přesvědčili, že není jiná možnost než se smířit s faktem sjednoceného Německa patřícího k Severoatlantické alianci. Těžko mohl uznávat rozhodnutí Východních Němců rozpustit svůj stát a přitom neuznávat požadavek Západních Němců zůstat součástí NATO. Také nemohl popřít, že menším zdrojem obav bude sjednocené Německo svázané s NATO než Německo operující zcela nezávisle. Američané nakonec udělali Gorbačovovi jen jeden ústupek. Slíbili, řečeno slovy ministra zahraničí Jamese Bakera, že „nedojde k žádnému

dalšímu rozšíření jurisdikce NATO ani o centimetr na východ⁴. Tento závazek Clintonova administrativa později odmítla, ale to už Sovětský svaz neexistoval.³⁶ Co se týče Gorbačova, ten byl přesvědčen, že Spojené státy trvají na členství Německa v NATO kvůli svým obavám, že sjednocené Německo by jinak mohlo usilovat o odchod *amerických* jednotek ze svého území. „Opakovaně jsem amerického prezidenta ubezpečoval, že ‚stažení‘ Američanů z Evropy není v zájmu Sovětského svazu.“³⁷

To tedy znamenalo, že sovětské a americké zájmy shodně směřovaly k podpoře takového uspořádání, jež by bylo ještě před měsícem považováno za nemyslitelné. Německo se sjednotí, zůstane členem NATO, a sovětská vojska, dosud umístěná na německém území, odtud odjedou, zatímco americká tam zůstane. K této zásadní dohodě Gorbačov s Kohlem dospěli při svém setkání v červenci 1990. „Na minulost zapomenout nemůžeme,“ řekl sovětský představitel svému německému protějšku. „Každá rodina v naší zemi tehdy zakusila utrpení. Ale musíme myslet na budoucnost Evropy a nastoupit cestu spolupráce s velkým německým národem. To je náš příspěvek k upevnění stability v Evropě a ve světě.“³⁸ A tak se stalo, že 3. října 1990 – ani ne rok po tom, co se pohraničníci střežící přechod v Bornholmer Strasse sami rozhodli otevřít bránu – rozdělení Německa, které začalo jeho porážkou ve 2. světové válce, konečně skončilo.

III.

GORBAČOVA TEHDY spontánně oslavovali lidé ve Východním Berlíně, v Bonnu i v Pekingu. Něčeho takového před ním žádný obyvatel Kremlu nedosáhl. Připadl mu ale také jeden mnohem bolestnější primát. Na prvního máje 1990 se stal prvním sovětským vůdcem, který se stal terčem nepřátelského pokřiku, ba dokonce výsměchu, když z tribuny nad Leninovým mauzoleem sledoval každoroční prvomájový průvod na Rudém náměstí. Na transparentech stálo: „Pryč s Gorbačovem! Pryč se socialismem a fašismem Rudé říše. Pryč s leninskou stranou.“ A to vše přenášela státní televize. To byli „politici chuligáni“, prskal Gorbačov a nařídil vyšetřování. „Přimět takovou zemi, aby se rozhýbala!“ stěžoval si později svým pobočníkům. „A oni teď vřeští: ‚Chaos!‘, ‚Obchody jsou prázdné!‘, ‚Strana se rozpadá!‘, ‚Všude je nepořádek!‘“ Byl to „velkolepý úspěch“ dokázat to všechno bez „velkého krveprolití“. Ale „oni mě proklínají, a nadávají mi... Nemám čeho litovat. Nebojím se. Za nic se nebudu kát nebo omlouvat.“³⁹

Je lepší, ptal se kdysi Machiavelli, aby se vladaře báli, nebo aby ho milovali?⁴⁰ Na rozdíl ode všech svých předchůdců si Gorbačov zvolil lásku a většinou se mu ji podařilo získat – ovšem pouze za hranicemi své země. Doma nevbuzoval ani lásku, ani strach, ale pohrdání. Mělo to spoustu důvodů. Politická svoboda začala mít podobu veřejné anarchie; hospodářství stagnovalo stejně jako za Brežněva; mezinárodní autorita státu poklesla, jak se zdálo, na minimální úroveň. A na obzoru se začal rýsovat nový problém: bude samotný Sovětský svaz schopen přežít?

Lenin zorganizoval Svaz sovětských socialistických republik jako federaci, ve které byla Ruská republika, která se rozprostírá od Finského zálivu a Černého moře na západě až k Tichému oceánu na Dálném východě, daleko největší. Další části sovětského impéria tvořily Ukrajina, Bělorusko, Moldávie, zakavkazské republiky Ázerbájdžán, Arménie a Gruzie, potom středoasijské republiky Kazachstán, Uzbekistán, Turkmenistán, Kyrgyzstán a Tádžikistán. A po anexi v roce 1940 přibýly na seznam také pobaltské státy Estonsko, Lotyšsko a Litva. V době Gorbačovova nástupu k moci se už neruské obyvatelstvo v SSSR početně vyrovnalo Rusům, a neruské republiky dosáhly pozoruhodné kulturní a jazykové autonomie – dokonce i určité schopnosti odolávat politické dominanci Moskvy.⁴¹ Zatím ale nikdo, ať už Rusové nebo Nerusové, si vážně nepřipouštěl, že by se země mohla rozpadnout.

Uplatňovat reformu výběrově je ovšem obtížné. Gorbačov mohl těžko vzývat *perestrojku* a *glasnost* v Sovětském svazu nebo umožňovat zemím východní Evropy, aby si to „děly po svém“, aniž by to povzbudilo i ambice neruských národů, které se nikdy úplně nesmířily se svým začleněním do SSSR. To platilo především o pobaltských státech a zakavkazských republikách, kde začal rychle narůstat tlak na získání stále rozsáhlejší autonomie, ba dokonce nezávislosti. Jeden litevský profesor potvrdil tuto logiku na schůzce s Gorbačovem počátkem roku 1990.

Národní obrození [je] dítětem perestrojky. Obojí je vzájemně provázané... Po rozhodnutí [Komunistické strany Sovětského svazu] založit náš život na demokracii jsme to my, v této republice, chápali především a hlavně jako vyhlášení práva na sebeurčení... Jsme přesvědčeni, že upřímně přejete všem lidem dobro a chápete, že je nemůžete učinit šťastnými proti jejich vůli.

Gorbačov to uznal jako „nezpochybnitelný argument“. Ale „zatímco možnost osamostatnění v zásadě připouštím, doufám, že

vývoj hospodářských a politických reforem bude předcházet procesu osamostatňování“.⁴² I to byl chybný předpoklad.

Když se totiž otevřely politické možnosti, zatímco prosperita se opožďovala, bylo nejednou těžké si představit, jaký prospěch může ještě mít země jako Litva z toho, že je součástí Sovětského svazu. U Litevců navíc budil odpor i způsob, jakým k tomu došlo - anexi pobaltských států si Stalin dojednal s Hitlerem v rámci nacisticko-sovětského paktu z roku 1939. A nyní, v těsném závěsu za událostmi v Německu a ve východní Evropě, se opakoval stejný proces. Veškeré zbývající pochybnosti se vytratily v lednu 1991, kdy sovětsí vojáci střídali do zástupu demonstrantů, a Litevci pak 19. února nezpochybnitelně hlasovali pro nezávislost. Velice podobný sled událostí se opakoval i v Lotyšsku a Estonsku. Gorbačov stále ještě doufající v lásku nebyl ochoten stavět se tomu na odpor.⁴³

Když se ale oddělí Pobaltané, proč by Zakavkazané neudělali totéž? Nebo Ukrajinci? To byly otázky, které vyvstávaly před Gorbačovem na jaře roku 1991, a on na ně neměl odpověď. „Sice jsme odstranili totalitní stvůru,“ vzpomínal Čerňajev, „ale nepanovala žádná shoda v názoru na to, čím ji nahradit; a s tím, jak perestrojka ztrácela směr, se síly, které uvolnila, začaly vymykat kontrole.“⁴⁴ V červnu si největší svazová republika, Rusko, zvolila svého prezidenta. Stal se jím Boris Jelcin, bývalý vedoucí tajemník moskevské stranické organizace a nynější hlavní Gorbačovův rival. Rozdíl mezi nimi se nedal přehlédnout, protože Gorbačov se přes všechny své řeči o demokracii nikdy nepodrobil lidovému hlasování. Další rozdíl, v té době méně patrný, se brzy projeví velice zřetelně. Jelcin měl to, co Gorbačovovi chybělo, totiž velký strategický cíl - zrušit Komunistickou stranu, demontovat Sovětský svaz a proměnit Rusko v nezávislý, demokratický, kapitalistický stát.

Ve Washingtonu Jelcin příliš oblíbený nebyl. Měl pověst těžkého pijana a člověka posedlého publicitou, který bezdůvodně útočil na Gorbačova v době, kdy se ho Bush snažil podporovat. Jednou dokonce rozpoutal ve Bílém domě ostrý spor kvůli protokolu s Condoleezou Riceovou, mladou, ale imponující prezidentovou poradkyní pro sovětské záležitosti, ve kterém neuspěl.⁴⁵ V roce 1991 byl ovšem Jelcinův význam nepopiratelný. Při „prosazování politické a ekonomické kontroly Ruska nad vlastními záležitostmi“, vzpomínal Scowcroft, „útočil na samotné základy sovětského státu“. Jedna věc byla sledovat, jak se rozpadá sovětský vliv ve východní Evropě, a pak prosazovat znovusjednocení Německa. Ale pomýšlet na úplný rozpad SSSR, to

bylo z hlediska Bushovy vlády něco docela jiného. „Můj názor je, že člověk tančí s tím, kdo je zrovna na parketu,“ poznamenal si Bush v deníku. „Zejména... [nepodněcujete] destabilizaci... Ptám se, kam jdeme a jak se tam dostaneme?“⁴⁶

Bush přijel 30. července do Moskvy, aby podepsal smlouvu o kontrole zbrojení START I, kterou nyní skoro úplně zastínil běh událostí. Na dače sovětského vůdce strávil s Gorbačovem den odpočinku. „Vyvolalo to ve mně dojem,“ vzpomínal Čerňajev, „že jsem svědkem vyvrcholení velkého úsilí, vynaloženého v souladu s novým způsobem myšlení... Už to vůbec nepřipomínalo ‚přetahování lanem‘ minulé éry.“ Bush tento pocit sdílel, ale na konci summitu zaznamenal, že Gorbačovův „překypující elán je pryč“.⁴⁷ Na cestě domů se prezident zastavil v Kyjevě, kde měl projev k ukrajinskému parlamentu. Snažil se Gorbačovovi pomoci tím, že ho zahrnul chválou a svým posluchačům připomněl:

Svoboda není totéž co nezávislost. Američané nebudou podporovat ty, kdo usilují o nezávislost jen proto, aby vzdálenou tyranii nahradili místním despotismem. Nebudou pomáhat těm, kdo podporují sebevražedný nacionalismus, založený na etnické nenávisti.

Tím ovšem ztratil své posluchače. „Bush sem přijel jako Gorbačovův poslíček,“ durdil se jeden Ukrajinec. „Působil ještě méně radikálním dojmem než naši komunističtí politici. Ti se tu aspoň musí o své funkce ucházet ve volbách... a on ne.“ Rozhodující úder přišel, když sloupkař listu *New York Times* William Safire odsoudil Bushův „zbabelý kyjevský“ projev. To byla rovněž do jisté míry rána pod pás, ale vystihl ambivalentní postoj Bushovy administrativy při úvahách o možnostech života bez SSSR.⁴⁸

„Ach, Toljo, všechno to začíná být tak malicherné, vulgární a provinční,“ postěžoval si Gorbačov Čerňajevovi 4. srpna před svým odjezdem na letní dovolenou na Krymu. „Díváš se na to a myslíš si, k čertu s tím vším! Ale komu to mám předat? Jsem tak unavený.“⁴⁹ Tentokrát projevil předvídavost, protože 18. srpna zjistil, že veškeré komunikační linie, které ho spojovaly s vnějším světem, jsou přerušeny, načež mu delegace jeho samozvaných nástupců přijela oznámit, že mu ukládají domácí vězení. Jeho kolegové v sovětském vedení, přesvědčení, že Gorbačova politika může skončit jedině rozpadem Sovětského svazu, byli rozhodnutí odstranit ho z funkce.

Následovaly tři chaotické dny, po jejichž uplynutí byly jasné tři věci: za prvé, že Spojené státy spolu s většinou světa považují převrat za nelegitimní a odmítají jednat se spiklenci, kteří jej provedli;

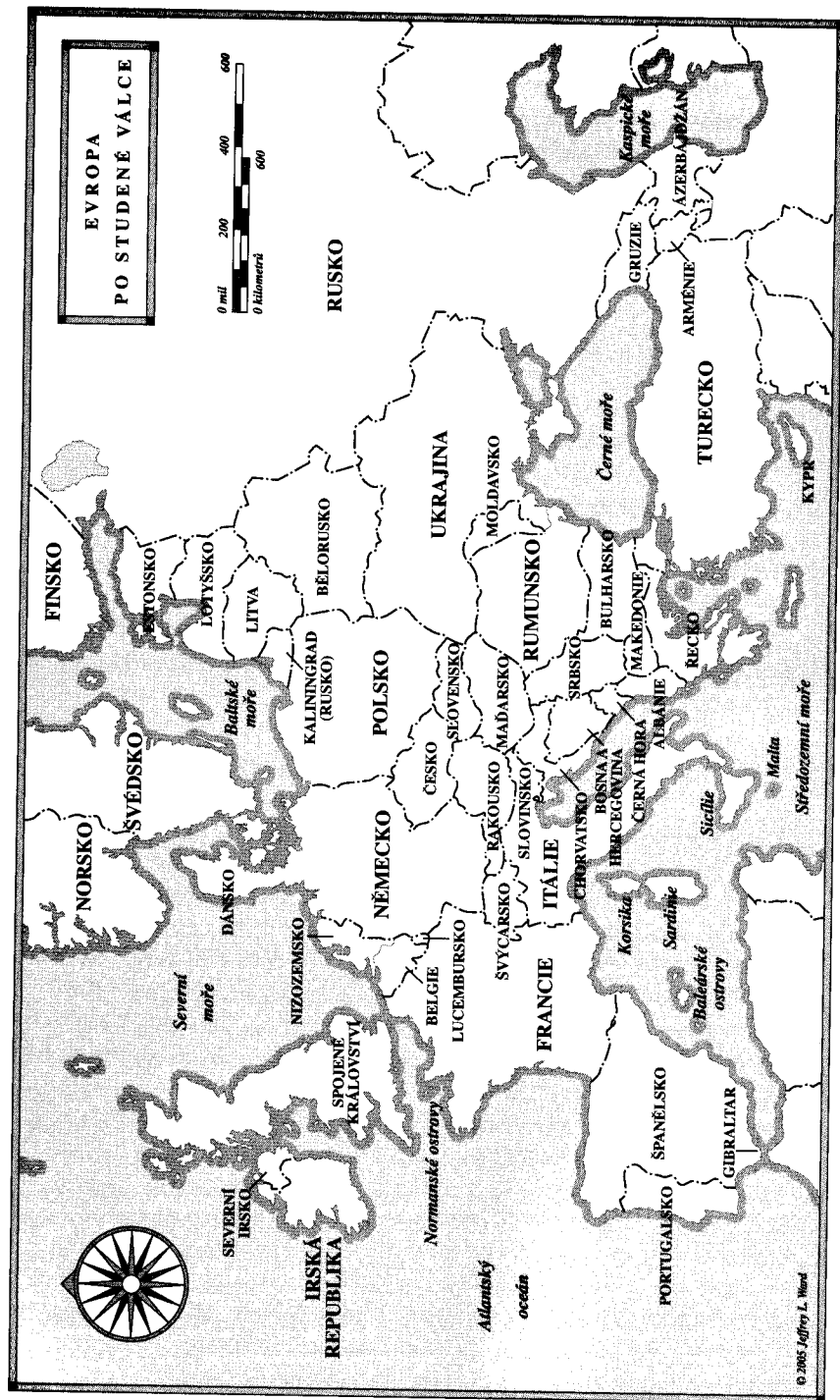
za druhé, že sami spiklenci zanedbali důležitou věc a nezajistili si podporu ozbrojených složek; a konečně, že když se Boris Jelcin před budovou ruského parlamentu postavil na tank a oznámil, že puč se nepodaří, postaral se tím o jeho ztroskotání. Gorbačov z toho ale mohl mít jen malé uspokojení, protože Jelcin ho teď vystřídal v postavení rozhodujícího vůdce v Moskvě.⁵⁰

Jelcin rychle zrušil Komunistickou stranu Sovětského svazu a zabavil veškerý její majetek. Rozpusťil také Sjezd lidových poslanců, Gorbačovem vytvořený zákonodárny orgán, a nahradil jej radou sestavenou z reprezentantů ostatních svazových republik. Tato rada pak uznala nezávislost pobaltských států, což vedlo k vyhlášení nezávislosti také Ukrajinu, Arménii a Kazachstán. Gorbačovova autorita se vypařila, když ho Jelcin opakovaně ponižoval před televizními kamerami. Osmého prosince Jelcin podepsal s představiteli Ukrajiny a Běloruska smlouvu o vytvoření „Společenství nezávislých států“, a okamžitě telefonoval Bushovi: „Dnes v naší zemi došlo k velice významné události... Gorbačov o tom ještě neví.“ Prezident okamžitě pochopil význam sdělení. „Jelcin mi právě řekl, že... se rozhodl rozpustit Sovětský svaz.“⁵¹

„To, co jste udělal za mémi zády..., je... hanebné!“ protestoval Gorbačov, ale nic s tím nemohl udělat. Přišel o svůj stát. A tak 25. prosince 1991 – kdy uplynuly přesně dva roky od Ceausescovy popravy v Rumunsku, dvanáct let od sovětského vpádu do Afghánistánu a více než čtyřiasedmdesát let od vypuknutí bolševické revoluce – zatelefonoval poslední nejvyšší představitel Sovětského svazu americkému prezidentovi, aby mu popřál hezké Vánoce, potom Jelcinovi předal „atomový kufrík“, obsahující tajné kódy, potřebné k odpálení jaderných raket, a sáhl po plnicím peru, aby podepsal výnos, jímž bude oficiálně ukončena existence Svazu sovětských socialistických republik. V peru nebyl inkoust, a tak si vypůjčil jiné od štábu televize CNN, která podpisový akt zaznamenávala pro své zpravodajství.⁵² Odhodlaný navzdory všemu podat to, co se stalo, v nejlepší možné světlo, oznámil unaveně ve svém projevu na rozloučenou, že: „Byla ukončena studená válka, závody ve zbrojení a nesmyslná militarizace naší země, která zmrzačila naše hospodářství, pokřivila naše myšlení a podkopala naši morálku. Hrozba světové války už neexistuje.“⁵³

Gorbačov nikdy nebyl vůdcem typu Václava Havla, Jana Pavla II., Teng Siao-pchinga, Margaret Thatcherové, Ronalda Reagana, Lecha Wałęsy – dokonce ani Borise Jelcina. Ti všichni měli představu *cíle* i *plán* cesty, která k němu povede. Gorbačov váhal mezi protikladnými možnostmi, aniž by se pro některou z nich rozhodl. Jeho největší dilema spočívalo v tom, že chtěl za-

chránit socialismus, ale nepoužít k tomu sílu. Jeho osobní neštěstí pak v tom, že tyto cíle byly neslučitelné – jeden bez druhého nebyl myslitelný. A tak se nakonec, než aby sáhl k použití síly, raději vzdal ideologie, impéria i své země. V rozporu s doporučením, které dal vladařům Machiavelli, upřednostnil lásku před strachem, a to způsobilo, že k vladařům přestal patřit. V tradičních geopolitických pojmech to moc rozumné nebylo, ale stal se díky tomu nejzaslouženějším laureátem Nobelovy ceny míru.

EPILOG

POHLED ZPĚT

A TAK SKONČILA STUDENÁ VÁLKA, daleko překotněji, než začala. Jak řekl Gorbačov Reaganovi na Maltě, byli to „obyčejní lidé“, kdo její konec způsobil. Maďari, kteří prohlásili, že jejich pohraniční zátarasy z ostatného drátu jsou už zastaralé, a pak se sešli, aby uložili do hrobu muže, od jehož smrti uplynulo už třicet jedna let; Poláci, kteří zaskočili svou Solidaritu, když ji absolutní volební podporou vynesli do vlády; Východní Němci, kteří odjeli na dovolenou do Maďarska, šplhali přes zeď západoněmeckého velvyslanectví v Praze, pokořili Honeckera při oslavách jeho režimu, přesvědčili policii v Lipsku, aby na ně nestřílela, a nakonec otevřením brány zahájili demolici berlínské zdi a opětovné sjednocení své země. Vůdcové - ohromení, zděšení, potěšení, povzbuzení, v rozpacích, bezradní - dělali, co mohli, aby udrželi otěže v rukou, ale zjistili, že se jim to podaří jedině tehdy, pokud přijmou fakt, že to, nač by se předtím nedalo ani pomyslet, je teď nevyhnutelné. Ti, kteří to nedokázali, byli zbaveni funkce, jako Honecker, nebo proklínání, jako Teng, nebo popraveni, jako Ceausescu. Gorbačov, doma zavržený, ale za hranicemi uctíváný, našel útěchu v založení „think tanku“.¹

Jedna z otázek, se kterou se Gorbačovova nadace potýkala, ale nikdy ji nezodpověděla, zněla: Jaký to všechno mělo význam? Neúspěch při hledání odpovědi na tuto otázku je sotva překvapivý, protože lidé, kteří žijí uprostřed velkých událostí, bývají zřídka nejlepšími soudci jejich trvale platného smyslu. Předpokládejme, že se třeba Kryštof Kolumbus aspoň jednou v životě zamyslel nad tím, jak možná jednou bude vypadat 500. výročí jeho velkých cest, a těšil se představou, že ho lidé budou oslavovat a spolu s ním muže, kterým velel, a lodi, na kterých se plavili, i monarchy, kteří je na dalekou pouť vypravili. Kolumbus by sotva předvídal, že až velké jubileum jeho objevu v roce 1992 přijde, historici budou připomínat bezmála genocidní tažení, jež bezděčně uvedl do pohybu, když síly imperialismu, kapitalismu, techniky, náboženství a zejména nemoci obrátil proti civilizaci, která vůči nim byla prakticky bezbranná.

Kolumbus by ovšem těžko mohl takové proslulosti dosáhnout, nebýt rozhodnutí císaře Chung-si, který v roce 1433 zrušil daleko nákladnější a ambicióznější čínský plán zámořských objevů.

telských cest, a přenechal tak velké objevy Evropanům.² Někdo si možná pomyslí, že to bylo podivné rozhodnutí, dokud si nepřipomene nákladnou a ctižádostivou snahu Američanů porazit Sověty v závodě o vyslání prvního člověka na Měsíc, která byla triumfálně dovršena 20. července 1969. Prezident Nixon tehdy s pýchou pronesl hodně přemrštěný výrok, že to je „největší týden v dějinách světa od okamžiku Stvoření“.³ Ale když se během následujících necelých čtyř let uskutečnilo pět dalších přistání na Měsíci, Nixon program kosmického výzkumu s lidskými posádkami úplně zrušil a budoucí objevy tak odložil na neurčito. Který vládařský počín se bude zdát podivnější za dalších 500 let? To se dá těžko říci.

Proto je na místě pokora, když se pokoušíme posoudit význam studené války. Nedávná minulost musí nutně vypadat jinak, je-li nahlížena optikou vzdálené budoucnosti. Co se současníkům jeví jako zásadní problémy, bude jednou možná působit jako cosi bezvýznamného a nesrozumitelného – asi jako když turisté v Antarktidě pozorují šarvátky tučňáků, kteří se navzájem podobají jako vejce vejci, o plující kusy ledu. Ale proudy, které společně tvoří veletok dějin, mají svůj význam, protože budou spoluutvářet to, co má přijít. Spoluutvářet to, co má přijít, budou i mořeplavci, kteří vytažují plachty na stožár, konstruují pro své lodi kormidla a připravují se tak k tomu, aby se ze svých kotvišť dostali právě tam, kam doufají doplout.

Karel Marx toho věděl o tučňácích jen málo, ale přece jen uznával, sexistickým jazykem roku 1852, že: „Muži sami vytvářejí své dějiny.“ Ale jako zapřísáhlý determinista si honem pospíšil ulomit svému tvrzení hrot dodatkem, že „to nedělají podle své libovůle, ani tak nečiní v podmínkách, které si sami zvolili, ale v podmínkách, které vznikly v minulosti a přímo z ní také pocházejí“.⁴ To byl nejzazší ústupek svobodné vůli, jaký byl největší teoretik nevyhnutelnosti ochoten připustit. O Marxovi se nikdy nemohlo říkat, že by nacházel zalíbení ve spontaneitě. Jeho argumentace nicméně nabízí metodu k rozlišení toho, co si patrně ze studené války příští generace natrvalo zapamatují, od věcí, které odhodí jako nesrozumitelné šarvátky mezi státy, ideologiemi a jednotlivci, jež se navzájem podobají jako vejce vejci. Protože na takové události, kdy se lidé dokázali vymknout nevyhnutelnosti – když vytažovali plachty na stožáry, sestrojovali kormidla a vytyčovali takové kursy plavby, na něž dosud nikdo nepomyslel – a na razantní vybočení z toho, co je „normální“, budoucnost nezapomene ani po pěti staletích.

Nejzásadnější vymknutí se nevyhnutelnosti během studené války se evidentně muselo týkat horkých válek. Před rokem 1945

spolu velmoci válčily tak často, že válka měla postavení trvalé součásti dění na mezinárodní scéně. Lenin dokonce spoléhal na to, že takové války jsou mechanismem, jenž přivodí sebezáhuby kapitalismu. Po roce 1945 se ale války omezily na střety, kdy stála supervelmoc proti menší mocnosti jako v Koreji, Vietnamu a Afghánistánu, nebo na vzájemné konflikty mezi menšími mocnostmi jako čtyři války Izraele proti jeho arabským sousedům mezi roky 1948–1973, nebo tři války Indie s Pákistánem, které proběhly v letech 1947–48, 1965 a 1971, či dlouhý, krvavý a nerozhodný zápas, který vyčerpával v 80. letech Írán a Irák. Ale válka, která vzdor všeobecnému strachu, že by k ní mohlo dojít, nikdy nepřišla, byla ta globální mezi Spojenými státy a Sovětským svazem a jejich spojenci. Vůdci těchto zemí pravděpodobně nebyli o nic méně dychtiví válečníci než ti, kteří rozpoutávali ozbrojené konflikty v minulosti. Jejich bojechtivosti ale chyběl optimismus. Poprvé v dějinách neměl *žádný stát* jistotu, nejen jestli ve velké válce zvítězí, ale dokonce ani jestli ji přežije. Stejně jako zátarasý z ostnatého drátu na maďarských hranicích se i *válka sama – přinejmenším globální válka mezi velmocemi – stala nebezpečím pro zdraví a život lidstva, a tudíž i anachronismem*.⁵

Historické proudy, které utvářely tento výsledek, není obtížné vysledovat. Patří k nim zkušenost se ztrátami a škodami, jež způsobila 2. světová válka, i když to samo o sobě by nestačilo zabránit budoucím konfliktům. Srovnatelná zkušenost z 1. světové války nic takového nedokázala. Jacob Robert Oppenheimer naznačil lepší vysvětlení, když v roce 1946 prorokoval, že „pokud dojde k další velké válce, atomové zbraně budou použity“.⁶ Muž, který řídil program konstrukce a výroby jaderné bomby, měl pravdu v rámci logického uvažování. Studená válka ale logiku převrátila. Právě kvůli tomu, že by nukleární zbraně *možby* být v nové velké válce použity, k žádné takové válce nedošlo.⁷ Od poloviny 50. let tyto ničivé vynálezy spolu s prostředky, jež je dokázaly téměř okamžitě dopravit na kterékoli místo na planetě, znamenaly smrtelné nebezpečí pro všechny státy. V důsledku toho stěžejní důvod, proč se války v minulosti vedly – ochrana vlastního území – ztratil už natrvalo opodstatnění. Zároveň s tím ztrácel svou někdejší přitažlivost i boj o území, další tradiční příčina válek. K čemu je v epoše globální zranitelnosti dobré získávat sféry vlivu, opevněné obranné linie a strategické opěrné body? O klesající ceně takových aktiv hodně vypovídá to, že se tolika z nich Sovětský svaz pokojně vzdal dokonce ještě před svým rozpadem.

Dalším důvodem, proč tradiční způsob vedení velké války zastaral, byly špionážní družice a další revoluční zdokonalení zpravodajských metod. Již nebylo možné rozpoutat válku překvapivě nebo utajit rozsáhlé operace. K překvapením sice stále ještě docházelo, jako třeba v případě iráckého vpádu do Kuvajtu, ale to bylo způsobeno špatným *vyhodnocením* zpravodajských informací, nikoli jejich nedostatkem. Jakmile počátkem roku 1991 začalo osvobozování Kuvajtu, zjistil Saddám Husajn, že pozice jeho jednotek jsou tak na očích, a tím i zranitelné, že mu nezbyvalo než se stáhnout. Transparentnost - vedlejší produkt závodů ve strategickém zbrojení za studené války - vytvořila úplně nové prostředí, které se vyplácelo těm, kdo se válkám snažili předcházet, a odrazovalo ty, kteří by si je přáli rozpoutat.

Studenou válku můžeme tedy pokládat za mezník, kdy vojenská síla, základní charakteristika „mocnosti“ vůbec, tento význam ztratila.⁸ Sovětský svaz se nakonec rozpadl i navzdory tomu, že jeho ozbrojené síly, ba i jeho nukleární potenciál, byly naprosto neporušené a v plné síle. Rozvoj techniky spolu s kulturou opatrnosti, která překračovala ideologické hranice, způsobily, že se v letech 1945–1991 změnila samotná povaha moci. V době, kdy studená válka skončila, potenciál k vedení války už nezaručoval vliv států v mezinárodním systému, a dokonce ani jejich trvalou existenci.

Druhé vymknutí se nevyhnutelnosti souviselo s *diskreditací diktatur*. Tyrani tu byli tisíce let, ale když George Orwell psal roku 1948 na odlehlém skotském ostrově svůj román *1984*, trápila ho obava, že pokrok dosažený při jejich zatlačování v 18. a 19. století se zvrátil. I přes porážku nacistického Německa a císařského Japonska by při posuzování první poloviny 20. století bylo obtížné vyhnout se závěru, že dějinné trendy nahrávaly autoritářské politice a kolektivistickému hospodářství. Podobně jako se irští řeholníci na úsvitu středověkého světa snažili napomoci k uchování toho mála, co z civilizace zbylo, pokoušel se o to i Orwell na kraji toho svého tím, že ukáže, k čemu by vedl triumf barbarství.⁹ V době, kdy román *1984* vyšel, ovládali Velcí bratři Sovětský svaz, Čínu a polovinu Evropy. Bylo by utopické očekávat, že se postup totality zastaví.

Ale zastavil. Dějinné proudy ve druhé polovině 20. století se zásadně obrátily proti komunismu. A byl to Orwell, který k tomu přispěl. Jeho knihy plné úzkosti spolu s dalšími a stále sebevědomějšími pracemi Alexandra Solženicyna, Andreje Sacharova, Václava Havla a budoucího papeže Karola Wojtyly rozvíjely morální a duchovní kritiku marxismu-leninismu, na kterou neměl od-

pověď. Vyžadovalo čas, než plachty nabraly vítr a pevné ruce se chopily kormidel, ale v 70. letech se věci daly do pohybu. Jan Pavel II. a další herci-vůdcové se vydali touto cestou v 80. letech. Nejlepší nabídkou, kterou proti nim dokázal Sovětský svaz postavit, byli Leonid Brežněv, Jurij Andropov a Konstantin Černěnko, kteří jasně potvrdovali, že diktatura už není to, co bývala.

Komunismus sice sliboval lepší život, ale nedokázal jej poskytnout. Marx tvrdil, že změny v rozdělení výrobních prostředků budou prohlubovat sociální nerovnost a tím vyvolají hněv, který se stane palivem revolučního uvědomění „dělnické třídy“. Nemohl ovšem předvídat *povahu* změn, k nimž bude docházet. Postindustriální ekonomiky cestou svého vývoje začaly být příznivé spíše horizontálním než vertikálním formám organizace. Takové uspořádání bylo natolik složité, že se centrální plánování ukázalo jako ještě *méně* vhodný nástroj, než jakým se zdálo být v časnějších a jednodušších etapách industrializace. Vyšlo najevo, že pouze decentralizované a regulací nespoutané trhy dokáží vyprodukovat miliony každodenních rozhodnutí, která jsou v moderním hospodářství nezbytná, pokud má nabídka zboží a služeb uspokojit poptávku. Proto zklamání z kapitalismu nikdy nedosáhlo takového stupně, aby „proletáři všech zemí“ považovali za nutné se spojit a rozbít své „okovy“.

To se stalo zřejmou skutečností v průběhu studené války. Zejména z toho důvodu, že se vůdcové Západu vydali cestou, která vyvracela Marxovo osočení kapitalismu, že chamtivost povyšuje nade vše ostatní. Porovnání situace na Západě se zvrácenostmi marxismu, uplatňovaného Leninem a Stalinem v Sovětském svazu a Mao Ce-tungem v Číně, jenž vkládal do rukou vládnoucí strany autoritářského státu kontrolu nad tím, co mělo být samočinným procesem historického vývoje, muselo komunismus diskreditovat nejen na základě ekonomických argumentů, ale také kvůli jeho neschopnosti zajistit politickou a sociální spravedlnost. Tak jako nepřišla nová světová válka, nepřišla ani prorokovaná světová revoluce. Studená válka způsobila zase jeden historický anachronismus.

A přišla ještě třetí inovace: byla to *globalizace demokratizace*. Podle jednoho výpočtu vzrostl ve druhé polovině 20. století počet demokratických států *pětinásobně*. Něco takového by na konci jeho první poloviny nikdo neočekával.¹⁰ Okolnosti, které ze studené války učinily věk demokracie, je těžké identifikovat dokonce i dnes. Určitě s tím souviselo, že nedošlo k žádné velké hospodářské krizi a žádné velké válce. Třicátá a čtyřicátá léta ukázala, jak jsou demokracie v takovém případě křehké. Napomoh-

ly tomu také změny v přístupech k politice. Prosazování demokracie se stalo nejviditelnějším prostředkem, jímž se Američané a jejich západoevropští spojenci mohli odlišit od svých marxisticko-leninských rivalů. Svoji roli tu hrálo i vzdělání. Úroveň vzdělanosti a doba strávená školní docházkou se za studené války zvýšily téměř všude ve světě, a ačkoliv vzdělané společnosti nejsou nutně vždycky demokratické – hitlerovské Německo je toho dokladem –, přece jen se zdá, že čím jsou lidé poučenější o sobě a o světě, tím menší je jejich ochota snášet, aby jim někdo předepisoval, jak mají žít.

Také informační revoluce napomohla šíření demokracie, protože lidem umožnila získávat více poznatků a reagovat na ně bezprostředněji, než tomu bylo v minulosti. Během studené války se postupem doby stále méně dařilo znemožňovat lidem, aby se dozvíдали, co se děje ve světě, a právě tak bylo stále obtížnější utajovat před nimi, co se děje v jejich vlastní zemi. Tento druh „transparentnosti“ poskytl lidem nové účinné nástroje pro boj s autoritářskými režimy, jak to dramaticky ilustroval helsinský proces. Také to přinášelo jistotu, že tam, kde se diktatury podařilo svrhnout, se už nevrátí.

Demokracie se uchytily také proto, že zpravidla předčily autoritářské režimy v tempu zvyšování životní úrovně. Tržní hospodářství ke svému fungování nevyžaduje nutně vždycky demokratické poměry. Jižní Korea, Tchaj-wan, Singapur a Čína vytvořily úspěšné ekonomiky v podmínkách ne zcela demokratických nebo zcela nedemokratických. Zkušenosti studené války přesto ukázaly, že je neskutně udržet vedle sebe svobodný trh a nesvobodu myšlení. A poněvadž se tržní hospodářství osvědčilo jako efektivnější při rozdělování zdrojů a zvyšování produktivity než hospodářství plánované, přinášelo lidem lepší život, a tím zase posilovalo demokracii.

Ze všech těchto důvodů se svět víc než kdykoli předtím za studené války přiblížil k obecné shodě v názoru, že pouze demokracie propůjčuje moci legitimitu. Nastal také rozchod s determinismem impérií, vnucených ideologií a svévolného udržování autoritářské vlády násilím.

Studená válka samozřejmě měla i mnoho velice stinných stránek: hazardování se životy všech lidí na planetě; zdroje vynaložené na zbytečné zbrojení; ekologické a zdravotní následky činnosti obrovských vojenskoprůmyslových komplexů; útlak, který zmarnil životy celých generací; nesmírné počty lidských obětí, které jej až příliš často doprovázejí. Nikdy a nikde žádný tyran nepovraždil *pětinu* obyvatel své vlastní země, jen vůdce Rudých

Khmerů v Kambodži Pol Pot dokázal spáchat přesně takový masakr v době po vietnamské válce. Budoucnost si tohle zvěrstvo určitě bude připomínat i tehdy, až bude skoro všechno ze studené války zapomenuto, a přitom v časech, kdy se to dělo, tomu skoro nikdo mimo Kambodžu nevěnoval pozornost. Žádný soud kvůli zločinům proti lidskosti se nekonal. Pol Pot zemřel v prosté chatrči u thajských hranic v roce 1998 a jeho tělo bez obřadu spálili na hromadě odpadků a starých pneumatik.¹¹ Aspoň tu tedy nezůstalo žádné mauzoleum.

A přece i přes všechny tyhle hrůzy a mnoho dalších mohla být studená válka dokonce ještě horší – daleko horší. Začala návratem strachu a skončila vítězstvím naděje. Neobvyklá trajektorie u velkých revolučních událostí v historii. Velice snadno to mohlo dopadnout jinak. Svět prožil druhou polovinu 20. století, aniž by se naplnily jeho nejčernější obavy. Pohled optikou vzdálené budoucnosti ovšem jen potvrdí skutečnost, že pokud by studená válka nabrala jiný směr, nezbyl by asi nikdo, kdo by se touto optikou mohl zpátky podívat. A to je něco, na čem opravdu záleží. S odvoláním na odpověď, kterou dal abbé Sieyès na otázku, co dělal za Francouzské revoluce, můžeme říci: Většina z nás přežila.